

СУЧАСНІ ПАРАДИГМИ АНАЛІЗУ ТЕРМІНІВ І ТЕРМІНОСИСТЕМ

Г.М. Наєнко, канд. філол. наук

ТЕРМІНИ *МАТЕРІЯ* І *ФОРМА* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу функціонування та семантичних змін термінів матерія і форма у староукраїнській літературній мові.

The article analyzes the semantic evolution of terms materia and forma in Old Ukrainian literary language.

Проблема спадкоємності мов та культур особливо актуальною постає при визначенні статусу та потенціалу літературних мов, що мають нетривалу історію у функції державних. Яким корінням живиться сучасна мова, з якого часу починається її історія? Які надбання інтелектуальної думки попередніх епох визначальні для сьогоденного побутування засобів збереження та передачі результатів наукового пошуку? Багато в чому відповідь на ці питання надає історія лексичного рівня мови. Розвиток лексики української мови від праслов'янського періоду до другої половини ХХ ст. був предметом і узагальнюючих досліджень (ІУМ/ЛФ), і спеціальних, присвячених історії окремих тематичних груп¹. У статті розглянемо джерела та побутування термінів *матерія* і *форма* у староукраїнській літературній мові.

У Г. Сковороди зустрічаємо вживання термінів *матерія* і *форма* у викладі його метафізичних засад у діалозі “Потоп зміїн”: “Всѣ три мыры состоят из двох едино составляющих естеств, называемых *матерія* и *форма*. Сии *формы* у Платона называются идеи, сирѣчь видѣнія, виды, образы. Они суть первородныи мыры нерукотворенныя, тайныя веревки, преходящую сѣнь, или *матерію*, содержащія. Во великом и в малом мирѣ вещественный вид дает знать о утаенных под ним *формах*, или вѣчных образах. Такожде и в символичном, или біблїчном, мирѣ, собраніе тварей составляет *матерію*. но божіе естество, куда знаменіем своем ведет тварь, есть *форма*. Убо и в сем мирѣ есть *матерія* и *форма*, сирѣчь плоть и дух, сѣнь и истина, смерть и жизнь”².

Важливою для прочитання авторського слововживання є проблема чинників, шляхів та способів запозичення лексем, що в сучасній українській мові репрезентовані як омоніми (СУМ, IV, 647; X, 617-619). Це латинізми, історія яких в українській мові починається приблизно з XVI ст. Етимологи, простежуючи за долею терміна *матерія*, передбачають або прямі контакти з латиною, що виявлялися тоді спільними для староукраїнської, старопольської, старочеської мов³, або посередництво інших мов, зокрема французької, визначальне для становлення термінологічного значення “об’єктивна реальність”(ЕСУМ, III, 413). Природним був шлях формування другого значення у марксистській філософії XIX-XX ст. Що ж до вітчизняної світоглядної думки, представником якої й був Г.Сковорода, то більш вірогідним є перший шлях.

Лексема *матерія* у латиномовних текстах староукраїнського періоду засвідчує комплекс значень “матерія, речовина”, “пальний та будівельний матеріал”, “їжа”, “предмет, тема, матеріал, сюжет”, “привід, причина”, “нахил, талант”, “порода”, медичний термін “нагноєння”. Серед них дослідники латинських першоджерел звертають увагу на значення “матерія як повна невизначеність”, що протиставляється в своїй глибинній визначеності зовнішній формі, та “матерія, що входить до структури самої форми і не відрізняється від цієї форми” (ЛУС, 394). (Різними словниками проблема багатозначності – омонімії розв’язується по-різному). Відповідно ідіома *materia et forma* визначає співвіднесеність та діалектичну залежність понять речовини та її зовнішнього вигляду, внутрішнього та зовнішнього. Позначаючи протилежні поняття, терміни набувають характеру конверсивів.

У латиномовних творах того часу *форма* - це “вигляд, зовнішність”, “обличчя, лице”, “краса”, “зображення, малюнок”, “літера”, “креслення”, “нарис”, “видіння, привид”, “форма, чекан”, “різновид, вид”, “форма слова”, “указ”. Значення філософського терміна : “форма, поєднана з матерією у складі індивідуальних субстанцій” (ЛУС, 273). Отже, домінуючою є сема “зовнішнє, зовнішній вигляд”.

У староукраїнській мові лексема починає з’являтися в середині XVI ст. спочатку як термін ливарного виробництва “форма на кулі” (1552), а потім як відповідник церковнослов’янського *образ*⁴. За висновками П. Цимбалістого, шлях засвоєння лексеми - з

латинської, через старочеську - старопольську, до української, а потім - до російської мови, де перша фіксація датується 1639 роком.

Хронологічно до ранніх слововживань віднесемо функціонування термінів *матерія і форма* у Петра Могили. Дослідники його діяльності в галузі реформування церковно-обрядового життя України підкреслюють, що вчення про матерію, форму та інтенцію, застосоване ним у описі чинів, запозичене з католицького обряду. Тут простежуються: по-перше, послідовне глосування термінів, які з'являються в супроводі слов'яноноруських відповідників, та, по-друге, ототожнення *форми* з зовнішнім словесним втіленням обряду (словеса, молитва, слова прощення гріхів): *Форма, сі єсть, вбразъ, или съвершеніе єа, сѹт словеса съвокупляющіхса, изволеніе ихъ внѹтрнее пре(д) іереємъ* (Тр.,1, 359); *Матеріа, сі єсть вещь тайны стагѡ Єлеушценіа, єст Єлей Масличный... Форма, сі єсть ,съвершеніе, или образ тайны сєа, єго же стаа съборнаа вѣсточнаа цркѡ ѡупотребляетса, єсть, великолѣпнаа инаа матѡа...*(1, 445); *Четвертаа єсть форма, сі єсть вбразъ, или съвершеніе сєа тайны* (1, 217); *Къ съставленію же Тайны сєа, три вещи прислѹшаютъ, сі єсть вбразъ, или съвершеніе: и слѹжитель. W(т)долнаа ѡубо матеріа или вещь, сѹтъ грѣхи: приближнаа же съкрѹшеніе ср(д)чное, Исповѣдь, и доветвореніе кающагоса. Форма, или съвершеніе, сѹтъ раздрѣшателнаа словеса* (1, 337).

Лексема *образ* – спільнослов'янська, фіксується з термінологічними значеннями ще в перших старослов'янських текстах зокрема як відповідник гр. εἶδος, одне із значень якого й передавалося лат. *forma*, інші значення - “вид, подоба”, “різновид”, “зображення” тощо (СС, 396-397). Світські джерела середньоукраїнського періоду свідчать про активне функціонування цих лексем разом із спільнокореневими: *Матерія мѡропомазанія єсть олива змѣшаная зъ балсаномъ ; Ѣѡни зъ двоякой матеріи, то єсть на сподѣ каменные, а на верхѹ зъ дерева горы Ливанской* (ЄТ.М. –1, 423). *Вѣрѹ въ сердцѣ нашемъ формѹетъ* (ЄТ. М. – 2, 455).

Лексикографічні праці староукраїнського періоду фіксують взаємозв'язки лексем *матерія* з слов'янізмом *вещество, вещь*, а *форма* – з *образ*: *вещество: матерѣа. или вещь: рѣчь, пр.а. справа, потреба, трѹдност, затрѹдненіе* (ЛБ, 15), *Вбразъ: фѣгѹра, вывбраже(н)е, або форма, кшталт, прикла(д). зри*

образъ, и икона (148). Materia. а вещь, вещество, матерія рѣчь (М, 1, 716), Forma. вбразецъ, вбра(з), зракъ, доброта, видъ. доброзрачіє. составъ, составленіє. кшталт(т) лице, подобіє. зразецъ (1, 468).

Таким чином, уже в староукраїнській мові розрізнялися загальноновживані та термінологічні значення лексем, що мали різну перспективу: загальноновживані сучасною мовою *зберігаються* майже повністю (“тканина”, “річ”), термінологічне філософське - *трансформоване* в “речовина”. Функціонування терміна впродовж двохсот років (від засвоєння до Сковороди) засвідчує все зростаючу роль латини і загалом інтернаціонального компонента в літературній мові. Спочатку непроникна для запозичень, сакралізована слов’яноруська поступово еволюціонує, зближуючись із книжною.

У творах викладачів Києво-Могилянської академії про *матерію та форму* йдеться у курсах філософії природи (фізики). Розробка натурфілософської проблематики зумовила звертання до проблеми реабілітації матерії, що виступає основою буття, активним самостійним началом, має активну формоутворюючу функцію⁵. Показовим є тлумачення взаємодії матерії та форми у латиномовному курсі Георгія Кониського, прочитаному в 1749-1751 р., що за часом та осмисленням найближчий до контекстів Г.Сковороди: “*матерією* світу є всі тілесні субстанції, про які вчить фізика - як прості тіла, яких нараховується п’ять: небо, земля, вода, вогонь, повітря, так і змішані, і вони, як недосконалі - метеори , і досконалі - неживі, як метали і копалини, та живі - як рослини й істоти”⁶. “Матерія за Кониським - “пасивне начало, з якого виводиться вся різноманітність світу. Це та сама Аристотелева потенція, можливість, яка стає дійсністю завдяки формі”⁷. “Завдяки формі вона (матерія) детермінується в окремі предмети і речі”⁸. Форма світу є предметом розгляду окремої глави курсу Фізики. “Одні хотіли, - говорить Г.Кониський про попередників, - що *формою* світу є бог, другі - небо, треті - його фігура [зовнішній вигляд], інші - порядок речей, інші, нарешті, наділяли увесь світ окремою від інших і загальною душею. І ці дві останні думки були найбільш відомі. Світ є живим (одушевленим)... Так само вважали Піфагор і Платон та їхні послідовники , які часто називають світ створінням і визнають у нього загальну душу...”⁹.

“Власне ж діалектика “форми та “матерії”, – пише Л. Ушкалов про Г.Сковороду, - виявляється тут перманентним актом

“creatio ex nihilo” - безконечним процесом становлення речей. За Сквородою, у світлі надсущого Блага постають “ідеї” як предковічні парадигми речей, первісні продукуючі моделі, шляхом прилучення до яких аморфна матерія ... отримує буттєвий статус”..., в цьому виявляється “платоніко-неоплатонічний характер сквородинівської онтологічної моделі”¹⁰. Таким чином постає наступна проблема - кваліфікації творчості Г.Сквороди як суто наукової (“Професійний теоретичний трактат з філософії пишеться й адресується спільникам по цеху. Він передбачає аудиторію не учнів, а колег, фахівців. Мабуть, чи не перші зразки такого типу професійно-філософської творчості демонструють діалоги Г.Сквороди”¹¹), чи як художньої на наукові теми. Відповідно постає проблема кваліфікації лексем як термінів у прямому вживанні чи як детермінологізованих одиниць.

Епоха європеїзації науки, поступове витіснення слов’янізмів з активного арсеналу наукової та художньої творчості, зв’язки лексем *форма - ідея - дух - божіє єстество* - репрезентують момент пошуку універсального образу, функціонуючого в “екзистенціальній синтезі літератури й філософії”¹². Цілком прийнятним для нас є висновок: для Сквороди антитеза двох форм осягнення дійсності - наукової й художньої - “знята”¹³.

Отже, у слововживаннях Г. Сквороди ми знаходимо вузькі спеціальні значення термінів *матерія - форма*, специфічно трансформовані в руслі неоплатонічного ідеалізму, похідні від латиномовних контекстів, і, відповідно, втрачені новою українською літературною мовою. Культивовані бароковою схоластиком (Горський) антитетичність, окреслення світу жорсткими опозиціями (плоть - дух, життя - смерть, вещество - существо, *матерія - форма*) мали своїми джерелами: глибинне автохтонне усвідомлення множинності світів, біблійну картину світу, що обмежувала *вселенну* праведним і гріховним, трансформовану на питомому бароковому ґрунті античну філософію, осередком поширення якої була слов’яно-греко-латинська академія, водночас відкрита до діалогу з європейськими культурними набутками доби реформації та раннього Просвітництва. Антонімічність лексем *матерія* та *форма* забувається, коли культура українського бароко, за словами Чижевського, “догоріла повним полум’ям до кінця та враз згасла”¹⁴.

Водночас лінгвістична термінологія з такими одиницями як *внутрішня форма мови*, *внутрішня форма слова* тощо засвідчує, що історія й подальший семантичний розвиток лексем продовжувався і в

XIX сті. Дослідники цих мовознавчих понять слушно відзначають, що з'ясування їх походження можливе з урахуванням розробки категорій змісту та форми в філософії новітнього часу, і зокрема класичної німецької філософії, яка збагатила попередні вчення новим поняттям - змісту, що "охоплює собою і форму і матерію"¹⁵. Протиставлення зовнішньої та внутрішньої форми пов'язане з витісненням із активного термінообігу лексеми *матерія*, що узагальнено осмислюється як об'єктивна реальність: "Коли О.О.Потебня вживав термін внутрішня форма слова, то прикметником внутрішня він, напевно, і хотів протиставити цю внутрішню форму слова формі зовнішній, тобто фонетичній оболонці слова"¹⁶. Така семантика послідовно збережена й сучасним літературознавством, що прочитує опозицію змісту й форми як матеріального й ідеального: "...слово в момент свого народження постає як образ, троп, мініатюрний художній твір зі своєю "зовнішньою формою" (глибинне значення його первісної основи) і теперішнім значенням. Так еднаються у слові форма і зміст, матеріальне й ідеальне"¹⁷. У сучасному мовознавстві ототожнення матерії та форми може й не прийматися: "План вираження традиційно репрезентує форма, в якій акцентовані функціонально важливі властивості міжіндивідуального рівня мовної комунікації... Останні ж нерідко прямолінійно ототожнюються з матерією, субстанцією мовлення, особливо якщо матеріалом аналізу є інструментально фіксований артикуляційний чи акустичний сигнал..."¹⁸. Новітнє осмислення першопричини буття та його організації, відображення його в категоріальному апараті філософії та філологічних наук XIX-XXст. ще потребує спеціального дослідження. Водночас не менш перспективним для висвітлення є значення фразеологізму *високі матерії* (ФСУМ, 1, 467), що може бути глибинно пов'язаним із спадщиною старої літературної мови.

¹Німчук В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К., 1992; ²Сковорода Г. Твори: У 2-х тт. – К., 1973. – Т.2. – С.139; ³Symbalystyj P. Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680 – 1760 – London. – 1991. – P. 236-237; ⁴Ibido. – P. 379; ⁵Захара І.С. С.Яворський в історії вітчизняної філософії // Яворський С. Філософські твори: У 3 тт. – К., 1992. –Т.1 – С. 28; ⁶Кониський Г. Філософські твори. У 2-х т. –К., 1990. – Т.2.– С. 213; ⁷Кашуба М.В. Георгій Кониський і його філософський курс// Кониський Г. Філософські твори. – Т.1. – С. 15; ⁸Там само. – С.16; ⁹Кониський Г. – Там само – Т.2. – С.213; ¹⁰Ушкалов Л. Нариси з філософії

Григорія Сковороди. – Х., 1994. – С. 8; ¹¹Горський.В. Філософія в українській культурі. К., 2002 – С. 114; ¹²Ушкалов Л. Світ українського барокко. Філологічні етюди. – Х.; 1994. – С.56. ¹³Там само. ¹⁴Цит. за: Горський В. Філософія в українській культурі – С. 133; ¹⁵Селігей П. Про походження і смисл терміна *внутрішня форма мови* // Наукова спадщина професора С.В.Семчинського і сучасна філологія. Збірник наукових праць – К., 2001 – Ч.1. –С. 355; ¹⁶Там само – С.357; ¹⁷Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К., 1998. – С.6; ¹⁸Дудник З. Артикуляторний жест: онтологія і аналіз. – Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2004– С.1.

Список умовних скорочень назв джерел

ЄТ.М. – Є.Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХУ- ХУШ ст.- У 2 кн. / Підгот. до вид. В.В.Німчук та Г.І.Лиса. - К. - Нью-Йорк. - 2003.

ГУМ/ЛФ– Історія української мови. Лексика і фразеологія. - К., 1983.

ЛБ - Лексикон славенороський Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. - К, 1961.

ЛУС – В.Литвинов. Латинсько-український словник.- К.- 1998.

М – Іван Максимович. Лексикон латинсько-слов'янський (1718-1724). Факсиміле. Фотопередрук Олекси Горбача. Частина I - II. - Рим, 1991.

СС – Старославянський словарь (по рукописям X-XI веков) / Под. ред Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой. – М. - 1999.

СУМ – Словник української мови. : В 11-ти томах. – К. – 1970-1977.

СУМ – ХУІ- I пол. ХУП - Словник української мови ХУІ-першої половини ХУП ст.: Вип. 1-8. - Львів, 1994-2001.

Тр. – П. Могила. Евхологiон, або Молитвослов или Требник. – К. , 1646.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн.– К., 1993.